

Giordano Bruno De filosoof die geen theoloog wilde zijn

Onderstaande tekst werd op 5 maart 2011 uitgesproken door de auteur, em. apostel van Het Apostolisch Genootschap, tijdens het symposium te Leiden ter gelegenheid van de 75^e verjaardag van Herman Kooreman. Hierin gaat hij in op de volgende vragen: Wie was Giordano Bruno? Wat was zijn filosofie over de wereld en het universum? Wat was zijn mens- en godsbeeld? Welke betekenis heeft Bruno voor de filosofie en theologie? Welke verwantschap heeft zijn mens- en godsbeeld met dat van de apostolischen in de loop van de laatste twee eeuwen? Hoe verhiel het leven van Bruno zich met de vier kamers, het lichamelijke, het mentale, het sociale en het spirituele?

J.L. Slok

Tijdens een verblijf in Zürich, Zwitserland, in februari 2000 werd ik getroffen door een artikel in de *Neue Zürcher Zeitung* over Giordano Bruno (1548-1600) die op donderdag 17 februari 1600 de dood vond op de brandstapel. Ik schreef daar in de Weekbrief nr. 9 voor 27 februari 2000 over. Bruno was op zoek naar de waarheid en kwam onder meer op de gedachte, "dat het oneindige Ene, dat zich als God in de wereld manifesteert, zich in steeds wisselende verschijningen verwerkelijkt en er tegelijkertijd in verborgen is" [6]. Die gedachte trof me zo, dat ik me niet los kon maken van deze uitspraak en me in het leven en de filosofie van deze man ben gaan verdiepen. Gelukkig was er in de universiteitsbibliotheek van Utrecht genoeg over hem te vinden.

Ik ben op 17 februari 2011, een paar weken voor de datum waarop het symposium zou plaats vinden, naar Rome gereisd. Ik wilde met eigen ogen de omgeving zien waar deze man precies 411 jaar geleden, na bijna acht jaar gevangenschap en allerlei procedures, op de brandstapel de dood vond. Hoe zag hij er uit, hoe ziet het plein er uit waar hij op de brandstapel ging en een standbeeld van hem staat?

Toen ik op het plein kwam en daar het beeld zag uittorenen boven het publiek op de markt op de Campo dei Fiori, moest ik denken aan het motto van het symposium: 'Het huis met vier kamers'. De titel verwijst naar de volgende passage in de Weekbrief van H.J. Kooreman geschreven voor de erediens van Het Apostolisch Genootschap op zondag 23 augustus 1998:

"Alles wat van waarde is in het leven, kwijnt weg als we het niet regelmatig voeden en onderhouden. Er is een Indiaas gezegde: "Iedereen is een huis met vier kamers; een lichamelijke, een mentale, een sociale en een spirituele." De meeste mensen zijn geneigd vaak in één kamer te zijn, maar zolang we niet iedere dag in elke kamer komen, al was het maar om hem te luchten, zijn we geen heel mens meer."

Op de foto die ik maakte van de markt (1e foto) waren duidelijk twee kamers waarneembaar: beneden, het volk, bezig met de fysieke behoeften, daarboven Bruno de filosoof, bezig met het spirituele. Mij bekwam ook even hetzelfde gevoel dat ik had toen ik samen met mijn vrouw in 1985 in Londen was en daar de kathedraal zag van de Catholic Apostolic Church: het herkennen van de wortels. Het monument voor Giordano Bruno is gemaakt door Ettore Ferrari, en op 9 juni 1889 op het plein geplaatst in opdracht van vrijdenkers en antiklerikalen. Het standbeeld is zo geplaatst dat Bruno kijkt in de richting van het Vaticaan! Opmerkelijk is dat op het plein, in tegenstelling met andere pleinen in Rome, geen kerk staat. De tekst op de sokkel van het standbeeld luidt: (2^e foto)

A BRUNO IL SECOLO DA LUI DIVINATO QUI DOVE IL ROGO ARSE

Aan Bruno. De eeuw door hem voorspeld, hier waar de brandstapel brandde

De 19e eeuw, de eeuw van vrijheid van denken, revolutie en wetenschappelijke ontdekkingen. Jaarlijks is er een korte herdenking bij het monument. Ook op de dag dat ik er was, was er zo'n herdenking en werd er een bloemenkrans tegen het beeld geplaatst. Op de linten stond gedrukt: Ad immemorabile Bruno, La Citta de Nola. (Vertaling: Aan de onvergetelijke Bruno, de stad Nola.)

Zijn veroordeling tot de brandstapel volgde na acht jaar smaad, pijn en folteringen. Tijdens het verhoor door de inquisiteurs, waarvan de akten gedeeltelijk zijn gepubliceerd, zei hij: "Mijn beroep is en is steeds geweest: elke wetenschap en studie." [5, blz.6] Daarbij maakte hij zeer categorisch onderscheid tussen tweeërlei waarheid, die der kerk en die der wetenschap. Zijn dood en zijn werken wekten interesse. "Niettemin zijn er maar weinigen vertrouwd met zijn soms verbijsterende schrijfsels. De Latijnse proza en verzen van zijn hand zijn omvangrijk. Wie ze leest en zich door die geschriften heen weet te worstelen, wordt beloond met een schoonheid aan welsprekendheid", schreef Dorothea Waley Singer in 1930 over Bruno [4, Preface, blz. v].

Het leven van Giordano Bruno

Bronnen: [4, blz. 6], [2, blz.14-17 en 20-24]

Filippo Bruno werd geboren in januari of februari 1548 te Nola, 30 km ten oosten van Napels in de omgeving van de Vesuvius. Wat me trof was een verhaal van hem dat hij schreef in een van zijn werken en dat een beschrijving geeft van een gebeurtenis in zijn kindertijd. Bruno's woning stond in een gehucht net buiten Nola, op de lage uitlopers van de berg Cicada. Hij vertelt heel gedetailleerd over de schoonheid en de vruchtbaarheid van het omringende landschap. Hij heeft uitzicht op de van veraf schijnbaar grimmige kale hellingen van de Vesuvius. Op een dag overvalt hem een gevoel van twijfel en hij vraagt zich af of de schijn hem niet bedriegt. De berg Cicada, zo vertelt hij ons, verzekert hem dat 'broeder' Vesuvius niet minder mooi en vruchtbaar is. Hij wil dit onderzoeken, gordt zijn koppel om en beklimt de tegenovergelegen berg. "Kijk nu", zegt 'broeder' Vesuvius, "kijk naar broeder Cicada, hoe die donker en somber afsteekt tegen de hemel". De jongen verzekert Vesuvius dat zijn uiterlijk gezien vanaf Cicada evenzo is. Dus leerden de twee bergen hem eerst te twifelen en openbaarden zij hem daarna hoe afstand de kijk op de dingen verandert. Dat hielp hem bij het interpreteren van zijn ervaringen in zijn latere leven. Hij vervolgt: "In wat voor deel van de wereld ik ook ben, ik moet me realiseren dat beide, tijd en plaats, op vergelijkbare wijze op afstand van mij zijn". Hij was dus een twijfelaar en de zegen daarvan gaf hem een ander inzicht. Neem eerst eens wat afstand van de dingen voordat je tot een oordeel komt!

Als 17 jarige novice, in de orde van de Dominicanen, waar hij de naam Giordano aannam, stelt hij zich ook kritisch op. Hij ziet weinig in de verering van Maria en verwijdert heiligenbeelden uit zijn kamer in het klooster. Alleen een kruisbeeld laat hij hangen. Hij drijft de spot met devote lectuur en geeft de voorkeur aan de kerkvaders, studeert filosofie en theologie, wordt tot priester gewijd en besluit zijn opleiding in 1575. Hij leest verboden werken van Erasmus, twijfelt aan het dogma van de triniteit (drie-eenheid) en de incarnatie (de menswording en het aannemen van de menselijke natuur van Jezus Christus, de zoon Gods). Dit alles wordt hem niet in dank afgenomen en hij wordt van ketterij verdacht. Hij is dan 27 jaar. Hij treedt uit de orde en vlucht naar Noord-Italië. Een periode van zestien jaar breekt aan waarin de filosoof, die geen theoloog wil zijn, rondzwerft door een door godsdienstoorlogen verdeeld Europa op zoek naar een beschermheer of een post aan een universiteit waar hij zijn controversiële inzichten kan uitdragen.

In 1579 is hij werkzaam als corrector van drukproeven in Genève, het centrum van het calvinisme. Daar bekeert hij zich tot het calvinisme, vermoedelijk uit praktische motieven. Hij keurt de predestinatieleer af (de verkiezing zoals Calvin dit zag, leerstuk van de goddelijke voorbeschikking van de mensen, hetzij tot eeuwig heil, hetzij tot verdoemenis). Daarna reist hij via Lyon naar Toulouse, waar hij een Jezuïet verzoekt hem de biecht af te nemen. Deze weigert hem de absolutie te geven, omdat Bruno een afvallige is. In Toulouse promoveert hij tot 'magister artium' en houdt voordrachten waarin hij commentaar geeft op Aristoteles' *De Anima*, een tekst die toentertijd tot het gangbare filosofie-curriculum behoorde. In 1581 wordt hij door de burgeroorlog genoodzaakt uit te wijken naar Parijs, alwaar hij met zijn geheugenkunst de interesse weet te wekken van de Franse koning Henri III. De koning wil weten of dit een zaak is van toverij of van wetenschap. Voor Bruno is zij, natuurlijk, het laatste. Bruno legt ook uit dat een lange tekst kan worden gememoriseerd met behulp van beelden die reeds in het geheugen zijn opgeslagen, door delen ervan te hechten aan een vertrouwde reeks, bijv. de dierenriem, de maanden van het jaar, of de kamers van een bekend huis. In Parijs publiceert hij in het Italiaans zijn enige komedie, 'Candelaio' (kaarsdrager), waarin hij een beeld schetst van de morele corruptie van zijn tijd. Napels wordt beschreven als bevolkt door ezels, hoeren, alchemisten, aristotelici en andere pedanten. Hij bedient zich daarbij van een blasfemisch en obscene taalgebruik.

In het voorjaar van 1583 vertrekt hij met aanbevelingsbrieven van de Franse koning naar Londen, om zijn intrek te nemen bij de Franse ambassadeur, Michel de Castelnau, seigneur de Mauvissière. In juni probeert hij een lectoraat te bemachtigen aan de universiteit van Oxford en neemt deel aan de disputen die worden georganiseerd ter gelegenheid van een bezoek van een Poolse edelman. Bruno's presentatie loopt op een fiasco uit. Bruno was in Oxford aan het verkeerde adres. De aristotelici en puriteinen achtten de Italiaanse Renaissancefilosofie onverenigbaar met het christendom en wezen de kosmologie van Copernicus van de hand. Teleurgesteld verlaat Bruno Oxford en keert terug naar Londen. In oktober 1585 wordt Michel de Castelnau teruggeroepen naar Parijs en Bruno gaat mee in zijn gevolg. Hij verblijft opnieuw in de kringen van het hof, maar men is hem niet zeer genegen. Hij probeert terug te keren tot de kerk en verzoekt de Spaanse ambassadeur zijn zaak te bepleiten bij de

paus, aangezien deze de enige is die hem de absolutie kan geven. De ambassadeur weigert. Hij kende de afvallige nog uit Londen.

In augustus 1586 schrijft hij zich in als privédocent aan de universiteit van Wittenberg, waar hij naar zijn zeggen twee partijen aantreft: calvinistische filosofen en lutheraanse theologen. Wanneer de lutheraanse hertog August wordt opgevolgd door zijn cryptocalvinistische zoon Christiaan, neemt de invloed van de calvinisten toe, en zoekt Bruno opnieuw zijn heil elders. Na een kort verblijf in Praag, reist Bruno naar Helmstedt, waar hij door de lutheraanse predikant Gilbert Voet in een preek wordt geëxcommuniceerd. Eerder al gevlucht voor zijn katholieke broeders, en later uitgestoten door de calvinisten, wordt hij nu verjaagd door de lutheranen. Onder bescherming van Heinrich Julius van Braunschweig blijft hij tot april 1590 in Helmstedt. Daarna gaat hij naar Frankfurt, waar hem door de plaatselijke autoriteiten het verblijf in de stad wordt ontzegd. Hij neemt zijn toevlucht tot het klooster van de karmelieten, dat buiten de jurisdictie van Frankfurt valt.

In augustus 1591 reist Bruno naar Venetië, op uitnodiging van een patriciër, Giovanni Mocenigo, die door Bruno onderwezen wil worden. Ondertussen werkt Bruno aan een werk dat hij wil opdragen aan de nieuwe paus, Clemens VIII. Hij hoopt daarmee niet alleen op diens genade, maar verwacht zelfs een positie in Rome te kunnen bemachtigen. Een en ander pakt anders uit. Mocenigo, kennelijk ontevreden over de kwaliteit van het onderwijs dat hij genoot, levert zijn gast op 23 mei 1592 uit aan de Venetiaanse inquisitie met een reeks verdachtmakingen en beschuldigingen.

Op verzoek van de Romeinse inquisitie wordt Bruno in augustus naar het Vaticaan overgebracht. Er volgt een langzaam lopend proces. Moe van alle ondervragingen belijdt Bruno zijn zwakheid, geeft toe dat hij heeft getwijfeld aan sommige geloofswaarheden, en zweert alle ketterse denkbeelden af die hij verdedigd zou hebben. Eind december 1599, na een verdediging van bijna acht jaar, weigert Bruno plotseling welke thesen dan ook te herroepen, en bezegelt daarmee zijn lot. Hij wordt als hardnekkige ketter veroordeeld en op donderdag 17 februari 1600 op de Campo dei Fiori verbrand.

Uit het bovenstaande komt het volgende beeld van Giordano Bruno naar voren:

- Als kind is hij gelukkig, ondernemend en toont hij een rijk voorstellingsvermogen;
- als novice is hij eigenzinnig, vrijzinnig en heeft hij een uitgesproken mening;
- als volwassene is hij moeilijk in de omgang, grof, blasfemisch, kan hij moeilijk sociaal functioneren, is hij eigengereid, een zwerver die nergens rust vindt, de waarheid wil ontdekken en geen genoegen neemt met dogma's;
- aan het eind van zijn leven is hij onwrikbaar in zijn overtuiging.

Je zou kunnen zeggen dat de vier kamers bij Bruno mogelijk in onbalans waren en hem wellicht het leven hebben gekost.

Laten we nu eens kijken waar het mij om gaat: zijn beeld van God, de wereld en het universum, en zijn filosofie over het oneindige.

Zijn mens- en godsbeeld

Volgens Bruno heeft de wereld in zijn tijd een dieptepunt bereikt dat zich met niets laat vergelijken. Europa is getroffen door het geweld van godsdienstoorlogen. De pedanten (mensen die aan hun persoon en gevoelens een overdreven gewicht hechten) zijn aan de macht. Het zijn scholastici die met woorden goochelen en de realiteit uit het oog verliezen, waardoor ze niet meer vatbaar zijn voor de nieuwe inzichten van Copernicus. Tevens zijn het hervormers die de afstand tussen de mens en God vergroten tot een onoverbrugbare kloof, scheurmakers met ieder een eigen catechismus. Vgl. [2, blz. 167].

Bruno vindt aansluiting bij Erasmus. Hij verwerpt Luthers opvatting van een onoverbrugbare afstand tussen God, mens en natuur. Het goddelijke deelt zich mee aan de wereld. Naar gelang van ieders vatbaarheid reflecteert elk wezen een aspect van het goddelijke: een rechtvaardige man is de incarnatie van het aspect rechtvaardigheid, enz. Uit een dergelijk pantheïsme bestond volgens Bruno de religie van de Egyptenaren. Een middelaar zoals de godmens Christus is in dit concept overbodig. Vgl. [2, blz. 168-169].

In het boek *De verdrijving van het triomferende beest* beschrijft hij in dialoogvorm zijn gedachten. In het tweede gedeelte van de derde dialoog, met als gespreksgenoten Sofia (= Bruno) en Saulino, zegt Sofia: "Door de Egyptenaren werden nooit krokodillen, hanen, uien en rapen aanbeden, maar wel de godheid in de krokodillen, hanen en andere zaken, de godheid die zich in verschillende tijden en op verschillende plaatsen successievelijk en tegelijkertijd, in verschillende subjecten bevond, bevindt en zal bevinden, ofschoon deze sterfelijk zijn. Want zij verhouden zich tot de godheid in de mate waarin zij ons vertrouwd is, niet in de mate waarin deze zeer verheven is, absoluut in zichzelf, en zonder relatie tot de voortgebrachte dingen. Je ziet dus hoe de enkelvoudige godheid die zich in alle dingen bevindt, een vruchtbare natuur, verzorgende moeder van het universum, schittert in verschillende subjecten naar gelang ze zich op verschillende wijzen openbaart en verschillende namen aanneemt." [2, blz. 193]

Volgens Bruno is het goddelijke in elk ding latent aanwezig, omdat het zich tot in de kleinste wezens, naar gelang hun vermogen, ontvouwt en openbaart. Zonder dat goddelijke zou niets bestaan hebben, want het is de essentie van al wat bestaat, van het eerste tot het laatste. Vgl. [2, blz. 197]

Bruno's bijdrage aan de filosofie

De Londense tijd van Bruno is zijn vruchtbaarste geweest. Hij schreef er zes dialogen waarin zijn denkbeelden het beste tot uitdrukking komen. De eerste draagt als titel *Over het oneindige, het universum en de werelden*. Daarin schrijft hij een dialoog tussen: Elpino, Filoteo, Francastorio en Burchio. In de dialoog is Filoteo de stem van Bruno zelf, die tegenover denkbeeldige derden zijn stellingen verduidelijkt. Hieronder een gedeelte eruit [2, blz. 136]:

"Filoteo: Ik stel enerzijds dat het universum 'geheel oneindig' is, omdat het rand, grens noch oppervlakte heeft; ik stel anderzijds dat het universum niet 'totaal oneindig' is omdat elk deel dat we daarvan beschouwen op zich eindig is, net zoals elk van de ontelbare vele werelden die het bevat eindig is. Ik stel dat God 'geheel oneindig' is, omdat hij zelf elke begrenzing uitsluit en omdat elk van zijn attributen één en oneindig is. Ik stel dat God 'totaal oneindig' is, omdat hij geheel in de gehele wereld aanwezig is, en op oneindige en totale wijze in elk van de delen daarvan, in tegenstelling tot de oneindigheid van het universum, die op totale wijze in alles is, maar niet in die delen (als deze, met betrekking tot de oneindigheid, nog 'delen' genoemd kunnen worden) die wij daarin kunnen onderscheiden."

Ik vind dit een interessante stelling! Binnen het genootschap kennen wij het lied: God in alles en in allen. (Lied 52 van de koorbundel.)

The British Society for the History of Philosophy besloot Giordano Bruno, ter gelegenheid van zijn 400ste sterfdatum, te herdenken in zijn zomerconferentie van juni 2000, in het bijzonder ter herinnering aan Bruno's jaren in Londen van 1583 tot 1585. In deze jaren schreef en publiceerde hij zijn zes Italiaanse dialogen, die veel van zijn filosofische meesterwerken bevatten. De conferentie werd gehouden op University College London. Achttien geleerden uit Europa, Amerika en Canada namen aan de conferentie deel. Ieder van hen belichtte een door hen gekozen thema van Bruno. Hun verhandelingen zijn opgenomen in het boekwerk [1]. De eerste lezing werd gehouden door professor Giovanni Aquilecchia, een Bruno-kenner bij uitstek. Hij benadrukte het grote belang van Bruno als dé filosoof van de Renaissance. Hij baseerde dit in het bijzonder op de zes filosofische dialogen die Bruno in Londen schreef. Aquilecchia schrijft daarover:

"Drie van deze hebben een kosmologische betekenis en drie hebben een morele betekenis met een satirische inslag. Zij getuigen niet alleen van een uitgebreid ontstaan van een renaissance mens, begiftigd met uiteenlopende standpunten, maar meer specifiek van een renaissance filosoof die in zijn gedachten de aloude leerstellingen vernieuwt en combineert met een vooruitlopen op wat historisch zal volgen, nota bene op het gebied van de kosmologie. (...) In feite verklaarde Bruno in zijn kosmologische dialogen zijn radicaal-Copernicaanse en anti-Aristotelische ingevingen van een oneindig universum, gevormd door een onbepaald aantal hemellichamen (mogelijk bewoond), op een of andere wijze gegroepeerd in een ontelbaar aantal planetaire systemen, die niet wezenlijk verschillen van die van de aarde. Bijgevolg elimineerde Bruno het Aristotelische dualisme van een slechte wereld en een hemelse (beperkte, onbeweeglijke) grootheid, gevormd door een onkreukbaar wezen, de zogenoemde kern. (...) Parallel aan zulk een kosmologisch perspectief schakelde Bruno een ander onderscheid van Aristoteles uit, dit keer op het niveau van het 'Zijn', tussen de wereld en

God. Het goddelijke is geïdentificeerd als het 'zijnde', dat op zichzelf bestaat, schepper is van alle vormen, die eveneens herkend kan worden *in interiore hominis* (in de mens zelf)." [1, blz 9].

Dus volgens Bruno is de mens God niet, maar is het goddelijke in de mens aanwezig. God is immanent.

De verwantschap tussen Bruno's mens- en godsbeeld en dat van apostolischen

Aanvankelijk was er geen enkele verwantschap. In de tijd van **apostel Schwartz** (1863-1895) was het geloof sterk gericht op de 'wederkomst des Heeren'. Uitgangspunt daarvoor was het Bijbelboek Openbaring van Johannes. In *Het boek voor onze tijd* [7] wordt dit uitvoerig beschreven. Duidelijk is ook dat men uitging van een theïstisch godsbegrip. Dus zag men God als een persoonachtig wezen. Jezus Christus als de zoon Gods zou wederkeren op de wolken en het nieuwe verbondsvolk zou hem als 'bruid' tegemoet gaan. Heel bekend is de tekst boven de dientafel in de apostolische kerk op Prinseneiland 89 te Amsterdam: *Ma-ran-atha*. Heer, kom! Het deïsme, het atheïsme en het pantheïsme werden gezien als de onreine geesten zoals die in de Openbaring van Johannes zijn beschreven. (Openbaring 16:13-14)

De arbeidsperiode van **apostel Kofman** (1898-1910) was er een van evangelisatie. In die periode steeg het aantal lidmaten van 1000 naar 6000. De nadruk lag op de overtuiging dat de oorspronkelijke apostolische gemeente van de apostelen in de oudheid hersteld moest worden. Vandaar de latere naam: De Hersteld Apostolische Gemeente in de Eenheid der Apostelen.

Apostel van Oosbree (1910-1946) verbond zich aan de gedachte "De scheppende Godheid openbaart zich in mensen. Zij openbaart zich, doordat zij schept..." [8, blz.343]. In de samengebonden weekbladen uit 1935 lees ik op blz. 190: " 's Heeren Geest (God) wil middels allen, die Hij zich ter woning verkoren heeft, zich tijdovereenkomstig openbaren, niet uit allen op dezelfde wijze, evenmin als we dit bij de organen van het natuurlijke lichaam kunnen waarnemen." Hier is sprake van een overeenkomst: Volgens Bruno is het goddelijke in elk ding latent aanwezig, omdat het zich tot in de kleinste wezens, naar gelang hun vermogen, ontvouwt en openbaart.

De godsopvatting van **apostel L. Slok** (1946-1984) kwam tot uiting in een van de mooiste cantates die in zijn arbeidsperiode zijn geschreven:

*O, wond're God, wiens Majesteit geen mens kan peilen,
wiens diepste wezen onze geest slechts vluchtig kust!
O, Enige, wiens onvermoeibaar werken
het gans' heelal omvat, 't zij slapend of bewust.
Gij, die geen grenzen kent en geen beperking,
doch die Uw scheppingsdrang aan eeuw'ge wetten bond,
waardoor G' opnieuw ontelb're facetten
tot heerlijker verschijning van Uw wezen vond.*
(tekst B. Bouman, muziek: W. Westerveld)

Men kan dit op het eerste gezicht een theïstische benadering noemen, maar het is een uiting van verwondering over het mysterie van de oorzakelijke wereld. Er werd niet aan een persoon(achtig) wezen gedacht, noch aan een God die naar zijn welbehagen mensen laat sterven of akelige dingen laat overkomen ("Er is geen God der wrake..."), maar er werd verwezen naar de alom tegenwoordige Levensmacht die zich in alle dingen openbaart. ("Alles wat wij om ons zien...") Ik herinner me, dat wij voor het eerst in de Apollohal tijdens een jeugdappel zongen: Het is God in U die het Zijne in ons heeft aangeraakt. (Lied nr. 26 uit de koorbundel van 1984) In zijn gebed sprak de Apostel wel over 'God onze vader' of 'Lieve vader' of 'Onze vader die in al deze menselijke hemelen zijt'.

Enige jaren geleden ontving ik een brief van een broeder, die in zijn jongelingsjaren een gesprek heeft gehad met apostel L. Slok. Uit zijn brief citeer ik: "In verband met het spreken over 'God, onze vader' vroeg ik jaren geleden aan de Apostel, of hij God min of meer zag als een mannelijke gestalte, die onzichtbaar voor ons ergens vertoefde. Alhoewel ik als jonge man nooit de behoefte had om mij iets voor te stellen bij het woord God, was het antwoord op mijn vraag het begin van een nieuw gevoel over de mysterieuze bron van alle leven. Hij (de Apostel) sprak toen over de ondoorgroendelijke, uit de

levensbron voortvloeiende potentie, waarmee voortdurend uit het ogenschijnlijke niets, scheppingsvormen tot een onmetelijk universum zijn verwekt; dat de openbaring van God ons zichtbaar naderbij komt in de zich vernieuwende natuur, waar ook wij deel van uitmaken en (dat) met de zich hiervan bewuste mens de heerlijkheid van Gods liefde naderbij kan komen, uit een vrouw, een kind, een man, een medemens, een gezin, een volk.” (Brief uit mijn persoonlijk archief.) Ook hier herkent men weer de verwantschap met de gedachte van Bruno.

Apostel J.L. Slok (1984-2001) Persoonlijk voel ik mij sterk verwant met Bruno en zijn gedachte over God, die ik kan aanschouwen in alles wat is. God is de bron van alle leven en kan als Liefdemacht zegenend aanwezig zijn in het intermenselijke verkeer. Bruno spreekt over het oneindige Ene dat als God zich in de wereld manifesteert. Ik zou nog het woord ‘eeuwige’ er aan toe willen voegen. De enige eeuwige. Hij die er altijd zal zijn.

Ik wil deze lezing nu eindigen door samen te luisteren naar het lied Godsgevoel (Koorlied nr. 14 van de koorbundeluitgave 2001). De tekst is geschreven door mijn echtgenote, Minke Zwaan, en de muziek is gecomponeerd door Ray Stoop. Dit lied geeft weer dat het verstand niet de verklaring geeft van Gods alomtegenwoordigheid, maar dat je door zielservaring je deel kan voelen van Zijn werkzaamheid.

Godsgevoel

*Ik wil m'n God bezingen
Die hemel en aard verbindt,
in wie ik alle dagen
de kracht om te leven vind.
't Verstand geeft niet de verklaring
van Zijn alomtegenwoordigheid,
maar 'k voel mij door zielservaring
deel van zijn werkzaamheid.*

*Ik wil m'n God bezingen,
maar woorden die zeggen het niet;
vanuit m'n diepste wezen
welt verstild m'n zuiver lied.
In 't leven dat niet is te doorgronden,
geef ik zin aan m'n tijdelijkheid;
met God, m'n oerbron verbonden,
voel ik mij deel van de eeuwigheid.*

We zullen ons altijd bewust moeten blijven dat we kracht kunnen ontleen aan ons geloof in de levensoorsprong: God, die ook in ons is. Het is belangrijk dat dit geloof niet uit ons leven verdwijnt en dat God niet uit Het Apostolisch Genootschap verdwijnt. Anders vervallen we in zuiver humanisme. Er is niets mis met humanisme, maar het mist voor mij het religieuze facet. (re-ligie: het herverbinden met de bron)

Geraadpleegde literatuur:

1. *Giordano Bruno*, ed. by H. Gatti. Ashgate Publ., Aldershot, England, 2001.
2. *Giordano Bruno, Italiaanse Dialogen*, vertaald door Y. Boeke en P. Krone, toegelicht door F. van Lamoen. Ambo, Amsterdam, 2000.
3. H. Grunewald, *Die Religionphilosophie des Nikolaus Cusanus und die Konzeption einer Religionsphilosophie bei Giordano Bruno*. 2.verbesserte Auflage. Gerstenberg Verlag, Hildesheim, 1977.
4. D.W. Singer, *Giordano Bruno, His Life and Thought*, with annotated translations of his work *On the Infinite Universe and Worlds*. Henry Schuman, New York, 1950.
5. W.J. Aalders, *Groote Mystieken*, deel 2. Hollandia-drukkerij, Baarn. 1914.
6. Neue Zürcher Zeitung van 17 februari 2000.
7. F.J.W. Schwartz (bewerkt door J. Groenewegen), *Het boek voor onzen tijd*. 1^e druk 1872. 2^e druk Posthuma, Wolvega, 1894. N.B. De 5^e druk is in 2005 verschenen bij De Kandelaar, Utrecht.
8. Salus [E.E. Schmidt], *Oude en Nieuwe Wegen*. Posthuma, Enkhuizen, 1913.

© J.L. Slok e-mail: j.l.slok@hetnet.nl

Jan Lambertus Slok was dertien jaar personeelschef van een industriële onderneming in Tilburg. In 1965 trad hij als administrateur in dienst van Het Apostolisch Genootschap. Daarnaast was hij vanaf 1955 betrokken bij de geestelijke verzorging o.a. als voorganger, districtsverzorger en opziener. Van 1984 tot 2001 gaf hij als apostel geestelijk én bestuurlijk leiding aan het genootschap.